

ศึกษาวิเคราะห์การส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์แนวพุทธ : กรณีศึกษาปราสาทหินวัด
ภู แขวงจำปาสัก สาธารณรัฐ ประชาธิปไตย ประชาชนลาว
Analytical Study at Promotion of Buddhist Ecotourism : A Case Study of
Pharsadhin Watphou at Champasak Province, Lao People's Democratic
Republic

พระเมก กนต์สีโล¹ พระวิมาน คมภีรปัญญา²
Phra Mek Kantasilo¹ Phra Viman Khampirapunno²

¹นักศึกษาลัทธิพุทธศาสนาเถรวาทบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตอุบลราชธานี
²อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตอุบลราชธานี
*ผู้ประสานงานหลัก email : Mek-sithon@hotmail.com

บทคัดย่อ

งานศึกษาเรื่อง มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาแนวทางการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ เพื่อศึกษาสภาพและ
ปัญหาของแหล่งท่องเที่ยวปราสาทหินวัดภู แขวงจำปาสัก สาธารณรัฐ ประชาธิปไตย ประชาชนลาว เพื่อศึกษา
วิเคราะห์แนวทางส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของปราสาทหินวัดภู แขวงจำปาสัก สาธารณรัฐ ประชาธิปไตย
ประชาชนลาว ตามแนวทางพระพุทธศาสนา

ผลการศึกษา พบว่า การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์เป็นการท่องเที่ยวแบบเกื้อกูลต่อธรรมชาติและแหล่ง
ท่องเที่ยว ซึ่งนักท่องเที่ยวได้มีส่วนในการอนุรักษ์แหล่งท่องเที่ยวไปด้วย แนวทางการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์
ปราสาทหินวัดภู คือ การอนุรักษ์แหล่งท่องเที่ยวตามธรรมชาติ เช่น การใช้มาตรการทางกฎหมายในการคุ้มครอง
แหล่งท่องเที่ยว การจัดทำคู่มือเกี่ยวกับการท่องเที่ยว และแนวทางอนุรักษ์แหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์
โบราณสถาน คือ การจัดหาสถานที่เก็บรักษาโบราณสถาน การดูแลรักษาความสะอาด

แนวทางส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์แนวพุทธของปราสาทหินวัดภู คือ การท่องเที่ยวเชิง
อนุรักษ์ เช่น การปลูกจิตสำนึก การมีส่วนร่วมของภาครัฐ การมีส่วนร่วมของศาสนา และมีกระบวนการท่องเที่ยว
เชิงอนุรักษ์ทางกายภาพ (กายภาพ) กระบวนการจัดการวินัยของนักท่องเที่ยว (ศีลภาวนา) สร้างจิตสำนึกหวง
แหนความเป็นมรดกของชาติ ปลูกจิตสำนึกให้ตระหนักคุณค่าของปราสาท (จิตตภาวนา) และให้ข้อมูลแก่นัก
ท่องเที่ยว แก่ประชาชนและบุคลากรด้านการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ที่ถูกต้องตามหลักวิชาการ (ปัญญาภาวนา)

คำสำคัญ : การส่งเสริม/การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์/แนวพุทธ/ปราสาทหินวัดภู

Abstract

This aimed to study the process of ecotourism, to study the circumstance and problem in Pharsadhin Watphou at Champasak Province, Lao People's Democratic Republic and to analytically study the Promotional process in Buddhist ecotourism of Pharsadhin Watphou at Champasak Province Lao People's Democratic Republic.

It has been found that the Ecotourism was in harmony with the nature and tourist attraction and the tourists also have occasionally reserved their tourism location. The ecotourism at Pharsadhin Watphou was a kind of the process in preserving the natural tourism location, for example, enforcing the law in the conservation of tourism location, providing the tourist handbook. On the other hand, the process in archeological site and antiquities conservation was to providing the place for maintaining the antiquities as well as keep it clean constantly.

The process of Buddhist ecotourism promotion in Pharsadhin Watphou was analytically gathered as follows: inspiring the consciousness of the people, participation of the government sector, participation of the religion and the physical ecotourism processes(Physical development), the managing and ruling process of tourist(moral development), the cultivation of environmental conscious, national heritage, realizing the value of the pagoda(mental development), further, providing the details and information for the tourist, supplying the information to the people and tourist officer in ecotourism academically(wisdom development).

Keywords: Promotion, Ecotourism, Buddhist, Pharsadhin Watphou

๑.บทนำ

ประเทศลาวเป็นประเทศหนึ่งที่มีประวัติศาสตร์อันยาวนาน และอุดมสมบูรณ์ไปด้วยมรดกทางด้านวัฒนธรรมอันเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นอารยธรรมและประวัติศาสตร์ของชาติที่สืบต่อกันมาเป็นเวลานาน ไม่ว่าจะเป็นมรดกทางด้านวัฒนธรรมจากแบบวิถีการดำรงชีวิต ขนบธรรมเนียม จารีต ประเพณีและกิจกรรมต่างๆ และยังมีโบราณสถานมากมายทั่วประเทศ มีสถาปัตยกรรม เมืองโบราณ กำแพงเมือง และ สิ่งก่อสร้างต่างๆ เมื่อสังคมมีความเจริญมากยิ่งขึ้น คนในสังคมกำลังหลงใหลกับโลกทางวัตถุ มีการแข่งขันเพื่อพัฒนาทางวัตถุสมัยใหม่มากยิ่งขึ้น ทำให้วัฒนธรรมอันดีงามเปลี่ยนแปลงไป คนสมัยใหม่เริ่มจะเห็นคุณค่าวัฒนธรรมของชาติน้อยลง และรับเอาสิ่งใหม่ๆ จากสังคมโลกเพิ่มมากขึ้น จนทำให้หลงลืมรากเหง้าทางวัฒนธรรมและวิถีชีวิต แม้แต่

โบราณสถานที่สำคัญและมีนักท่องเที่ยวเข้ามาเยี่ยมชมจำนวนมากก็ขาดการดูแลรักษาและเอาใจใส่อย่างถูกวิธี ทำให้โบราณสถานเสื่อมสภาพลงอย่างรวดเร็ว

รัฐบาลสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว จึงได้มอบหมายให้กระทรวงแถลงข่าวและวัฒนธรรม ร่วมมือกับองค์การยูเนสโกประจำภาคพื้นเอเชียแปซิฟิก ดำเนินการศึกษาค้นคว้าและเก็บข้อมูลต่างๆ ของกลุ่มสถานโบราณที่สำคัญ โดยโบราณสถานวัดภูก็เป็นที่ทางรัฐบาลกำลังเก็บข้อมูลและศึกษาอยู่ เพื่อสร้างแผนแม่บทเพื่อการคุ้มครอง และปกป้องรักษามรดกทางวัฒนธรรม แผนการปฏิบัติงานดังกล่าวจะเกี่ยวข้องกับระเบียบ กฎหมายและแผนงานเฉพาะในการปกป้องรักษาและพัฒนาสถานโบราณ จัดทำเอกสารการศึกษาค้นคว้าทั้งภายในและภายนอก เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว ซึ่งเป็นการสร้างความมั่นคงให้แก่การนำใช้และปกป้องรักษาปราสาทหินวัดภู เป็นพิพิธภัณฑสถานซึ่งถือว่าเป็นสถานที่สำคัญที่สุดในลาวตอนใต้ ซึ่งได้รับการรับรองและขึ้นทะเบียนจากองค์การ UNESCO เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม 2545 ว่าเป็นสถานที่เมืองมรดกโลกแห่งที่ 2 ของประเทศลาวต่อจากหลวงพระบาง โดยปราสาทหินวัดภูตั้งอยู่บนเนินภูเขาหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าภูควาย หรือ ภูเขาควาย ห่างจากตัวเมืองไป 42 กิโลเมตรเชื่อกันว่าปราสาทวัดภูแห่งนี้ เป็นเทวสถานขอมคล้ายกับปราสาทเขาพระวิหารปราสาทวัดภูแห่งนี้ ได้สร้างก่อนองค์กอร์วัดประเทศเขมรในราวพุทธศตวรรษที่ 6 ในสมัยของพระเจ้ามเหนทรวรมัน (กระทรวงแถลงข่าวและวัฒนธรรม สปปลาว, 1998 : 1)

โดยใช้สถานที่แห่งนี้เป็นที่บูชาเทพเจ้าตามความเชื่อของศาสนาฮินดูเป็นเวลานานหลายปี ศิลปะต่างๆ เหมือนกันกับศิลปะที่อังกอร์วัด โดยแบ่งเป็นชั้นบันไดตามภูเขาจนถึงปราสาทข้างบน สถานที่ต่างๆ เช่น ที่ทำพิธีกรรมเช่นไหว้ต่อเทพเจ้าฮินดู โดยใช้ชีวิตมนุษย์ผู้มีพรหมจรรย์ ชาย หญิง เป็นเครื่องเซ่นตามความเชื่อของลัทธิ

วัดภูจะมีงานประเพณีประจำปีที่มีชื่อเสียงมาก ซึ่งจะจัดเป็นงานประจำปี ในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ ซึ่งในวันดังกล่าวต้องเป็นวันเพ็ญเดือนสามประมาณ 3 วัน เป็นสถานที่ที่มีนักท่องเที่ยวมาเที่ยวกัน มีได้ขาดสาย ถ้าหากมาเที่ยวลาวตอนใต้ ไม่ได้มาวัดภูก็ต้องถือว่ามาไม่ถึงลาว ซึ่งมีพื้นที่รวมทั้งบริเวณที่ราบลุ่มจำปาสัก สายภูเกล้า ไปจนถึงพื้นที่ฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขงบริเวณอุบลมุงห้วยโตะโม่ บริเวณริมห้วยโตะโม่ปากแม่น้ำโขงเขตเมืองปะทุมพอน เป็นอาณาบริเวณของเขตมรดกโลกกลุ่มโบราณสถานวัดพู และหน่วยงานที่รับผิดชอบ ก็ได้พยายามที่จะทำการอนุรักษ์ กลุ่มปราสาทและโบราณสถานวัดภู ให้คงอยู่ในสภาพที่ทรุดโทรมให้น้อยที่สุด เพื่อเป็นมรดกแก่ชาวลาวและชาวโลกต่อไป ปราสาทหินวัดภูในมิติทางพุทธศาสนา คือ เมื่อพุทธศาสนาได้เข้ามาเป็นความเชื่อหลักของเจ้าของพื้นที่แทนศาสนาฮินดู ได้อาศัยโครงสร้างทางพิธีกรรม และสถาปัตยกรรมของศาสนาฮินดู แล้วปรับเปลี่ยนเป้าหมายทางพิธีกรรม แทนที่ศิวลึงค์ในปราสาทองค์ประธาน ให้เป็นพระพุทธรูปและเรียกบริเวณนี้ทั้งหมดว่า “วัดภู” รวมทั้งดำเนินงานนมัสการตัวปราสาท พระพุทธรูป และสถานที่ทั้งหมดของอาณาบริเวณ ซึ่งแม้จะเป็นพิธีกรรมนมัสการวัดภู บนฐานพิธีของพุทธศาสนา ก็ยังคงมองเห็นถึงพิธีกรรมในส่วนของความเชื่อ ประเภทอ้อนวอนร้องขอ ตามแบบอย่างศาสนาฮินดูไปพร้อมกัน ซึ่งเป็นวันจุดธูปเทียนนมัสการ การทำบุญของชาวพุทธเพื่อนมัสการวัดภู กำหนดเอาวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 หรือชาวลาวใต้เรียกว่า เดือน 3 เพ็ง ซึ่งเป็นวันมาฆบูชา จัดเป็นงานบุญที่ใหญ่ที่สุดของ 4 แขวงลาวภาคใต้ คือ จำปาสัก สาละวัน อັตตะปือ และเซกอง

และถือเป็นงานหลัก เป็นพิธีด้านพุทธศาสนาของ สปป.ลาว เช่นกันกับงานนมัสการพระธาตุหลวง กำแพงนครเวียงจันทน์ และงานนมัสการพระธาตุอิงฮัง แขวงสะหวันนะเขต งานบุญนมัสการวัดภู จะมีพิธีสำคัญ 2 วัน คือช่วงเย็นถึงค่ำคืนของวันขึ้น 14 ค่ำ เดือน 3 เป็นวันจุดธูปเทียนไหว้บูชาวัดภูและพระพุทธรูป และเช้าวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 เป็นวันตักบาตรพระสงฆ์ ในช่วงระยะหลังทางแขวงจำปาสักได้เข้ามาร่วมเป็นผู้ดำเนินการจัดงาน โดยให้ถือเป็นงานประเพณีของทางแขวงด้วย จึงมักจะเริ่มงานก่อนหน้าวันมาฆบูชา 2-3 วัน และเพิ่มเติมกิจกรรมด้วยปราสาทด้านทิศใต้สระน้ำ ในขณะที่บริเวณสระน้ำโบราณยังมีการแข่งเรือด้วยการเริ่มงานก่อนหน้าวันมาฆบูชา มีส่วนดีต่อการเดินทางมาร่วมงานของคนต่างถิ่น ทั้งพระภิกษุสามเณรและฆราวาส เป็นการเดินทางมาเพื่อแสวงบุญจริงๆ ในขณะเดียวกัน เจ้าของถิ่น คือ ชุมชนที่อยู่ในละแวกเมืองจำปาสัก เช่น บ้านไฮ บ้านห้วยสระหัว บ้านวัดหลวงเก่า บ้านหนองเวียน บ้านโพนงาม ฯลฯ และชุมชนต่างๆ เรือนขานของพวกเขาได้กลายเป็นสถานที่ต้อนรับพุทธศาสนิกชน ที่เดินทางมาจากทุกสารทิศ ให้พักอาศัยอย่างเต็มใจและไม่ตรี (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, ๒๕๖๐)

สภาพปัญหาของปราสาทหินวัดภูปัจจุบันแม้ว่าจะเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญ แต่ก็มีความเสี่ยงโหม่มาก ซึ่งมีสาเหตุมาจากหลายปัจจัยดังต่อไปนี้

1 เกิดจากธรรมชาติ เช่น สภาพอากาศ คือน้ำฝนปริมาณมากทำให้เกิดความชื้นในตัวโบราณสถานมีผลให้แนวอิฐ หินที่เชื่อมต่อกันของตัวโบราณสถานหลุดแยกจากกัน อุณหภูมิที่มีความแตกต่างกันทำให้เกิดการขยายตัวและหดตัวของวัสดุก่อสร้างโบราณสถาน เป็นสาเหตุให้เกิดการเสื่อมสภาพ

2 การเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์ เช่น การเปลี่ยนแปลงทางเดินของแม่น้ำ การกัดเซาะตลิ่ง การหดยึดของแผ่นดิน เป็นต้น

3 สาเหตุเกิดจากพืช โบราณสถานที่มีพืชขึ้นอยู่ ส่งผลให้เกิดรอยร้าวและความชื้นในตัวโบราณสถาน นอกจากนี้ในรอยแยกของตัวโบราณสถานที่มีความชื้นยังก่อให้เกิดจุลินทรีย์ ประเภท เห็ด รา โคลเคน และตะไคร่ ทำให้โบราณสถานเสื่อมสภาพ

4 สาเหตุเกิดจากสัตว์ โบราณสถานเกิดความเสียหายจากการกระทำของสัตว์ได้หลายทาง เช่น วัว ควาย แพะ แกะ ฯลฯ ขึ้นเหยียบย่ำบนโบราณสถาน นอกจากนี้ยังมีแมลงหลายชนิด เช่น ปลวก มอด กัดกินวัสดุที่เป็นไม้

5 สาเหตุจากมนุษย์ การทำลายโบราณสถานจากการกระทำของมนุษย์เป็นสาเหตุที่สำคัญและร้ายแรงที่สุด ซึ่งเกิดได้หลายทาง เช่น

5.1 การลักลอบขุดโบราณสถานเพื่อค้นหาของมีค่า ทำให้โบราณสถานเกิดเป็นโพรง ส่งผลกระทบต่อความมั่นคงแข็งแรงของโครงสร้าง อันเป็นเหตุให้โบราณสถานพังทลาย นอกจากนี้ยังมีการลักลอบเคลื่อนย้ายชิ้นส่วนของโบราณสถานก็เป็นสาเหตุทำให้โบราณสถานเปลี่ยนสภาพและเกิดความเสียหายในที่สุด

5.2 การปรับพื้นที่เพื่อทำการเกษตรในบริเวณที่เป็นแหล่งโบราณคดีทำให้เกิดการขุดทำลายหลักฐานที่เป็นโบราณสถานและโบราณวัตถุ จนเกิดผลกระทบต่อแหล่งประวัติศาสตร์และโบราณคดี

5.3 ภาวะสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ เช่น ขยะ น้ำเสีย ควัน และสารพิษจากครัวเรือน หรือโรงงานอุตสาหกรรมมีผลต่อการเสื่อมสภาพของวัสดุก่อสร้างโบราณสถาน

5.4 การซ่อมแซมโบราณสถานที่ไม่ถูกต้องตามหลักวิชาการโดยเอกชน สถาบัน วัด หรือผู้มีจิตศรัทธา โดยไม่ได้ผ่านกระบวนการหลักวิชาการอนุรักษ์โบราณสถาน ทำให้โบราณสถานถูกเปลี่ยนแปลงจากสภาพเดิม นับเป็นการทำลายคุณค่าความเป็นของแท้ดั้งเดิมของโบราณสถาน

5.5 นักท่องเที่ยวทำลายโบราณสถานโดยปราสาทหินวัดภูเป็นสารทที่ท่องเที่ยวสำคัญของประเทศลาว และมีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา แต่ก่อเสื่อมสภาพลงอันเนื่องมาจากกิจกรรมการท่องเที่ยว ทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาเกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ตามแนวทางพระพุทธศาสนา (สำนักโบราณคดี กรมศิลปากรกระทรวงวัฒนธรรม สปป.ลาว, 2550 : 28)

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1 เพื่อศึกษาแนวทางการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์
- 2 เพื่อศึกษาสภาพและปัญหาของแหล่งท่องเที่ยวปราสาทหินวัดภู แขวงจำปาสัก สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว
- 3 เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวทางส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของปราสาทหินวัดภู แขวงจำปาสัก สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ตามแนวทางพระพุทธศาสนา

ขอบเขตของการศึกษา

การศึกษาในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยกำหนดขอบเขตของการศึกษาวิจัย ดังต่อไปนี้

1 ขอบเขตการวิจัยด้านเอกสาร

ขอบเขตการวิจัยด้านเอกสาร (Documentary-Research) โดยศึกษาจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539 เป็นเอกสารหลัก และข้อมูลทุติยภูมิที่เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เอกสารวิชาการและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ แนวคิดของพระพุทธศาสนากับการท่องเที่ยว ประวัติความเป็นมาของปราสาทหินวัดภู รวมทั้งเอกสารเกี่ยวกับการจัดการแหล่งท่องเที่ยวของปราสาทหินวัดภู เป็นต้น โดยอาศัยแหล่งข้อมูลสำคัญจากหอสมุดมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตอุบลราชธานี หอสมุดมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี หอสมุดมหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี หอสมุดแขวงจำปาสัก ประเทศลาว เป็นต้น

2 ขอบเขตด้านเนื้อหา

เนื้อหาในการวิจัยจำแนกออกเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ ศึกษาแนวทางการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ ศึกษาสภาพและปัญหาของแหล่งท่องเที่ยวปราสาทหินวัดภู แขวงจำปาสัก ประเทศลาว และเพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวทางส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของปราสาทหินวัดภู แขวงจำปาสัก สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชน

ลาวตามแนวทางพระพุทธศาสนา เป็นประเด็นหลักในการวิจัย ส่วนประเด็นอื่นนอกเหนือจากนี้ถือเป็นประเด็นเสริมเท่านั้น

3 ขอบเขตด้านพื้นที่

งานวิจัยนี้ได้กำหนดขอบเขตของพื้นที่ในการวิจัย โดยมีเกณฑ์การคัดเลือกพื้นที่วิจัย 6 หลักเกณฑ์ดังต่อไปนี้ 1) เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่ได้รับความนิยมในประเทศลาว 2) เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรม 3) เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่เป็นโบราณสถานที่สำคัญของประเทศลาว 4) เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่อยู่ทางตอนใต้ของประเทศลาว 5) เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีปัญหาเกี่ยวกับความเสื่อมโทรมของแหล่งท่องเที่ยว 6) เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีปัญหาเกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ เมื่อพิจารณาจากหลักเกณฑ์ทั้ง 6 ข้อ พบว่า ปราสาทหินวัดภู บ้านหอสา แขวงจำปาสัก ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวเป็นพื้นที่ที่เข้าหลักเกณฑ์ดังกล่าว จึงได้กำหนดให้เป็นพื้นที่ในการศึกษา

4 ขอบเขตด้านประชากรที่ใช้ในการวิจัยในครั้งนี้

ประชากรที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้จำแนกออกเป็น 6 กลุ่ม ดังต่อไปนี้

- 1 ผู้บริหารภาครัฐ ในฐานะที่มีส่วนส่งเสริมการท่องเที่ยวปราสาทหินวัดภู จำนวน 2 คน
- 2 ประชาชนในหมู่บ้านหนองสา แขวงจำปาสัก ในฐานะผู้ที่อยู่ในพื้นที่วิจัย จำนวน 5 คน
- 3 บุคลากรการท่องเที่ยวแขวงจำปาสัก ในฐานะเป็นผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวในปราสาทหินวัดภู จำนวน 2 คน

4 พระสงฆ์ ในฐานะที่มีความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์เชิงพุทธ จำนวน 3 รูป

5 นักท่องเที่ยวชาวลาว จำนวน 5 คน

6 นักท่องเที่ยวต่างชาติ จำนวน 5 คน

รวมประชากรที่ให้ข้อมูล 22 รูป/คน

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษานี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยวิธีการศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสาร (Documentary) และการศึกษาเก็บข้อมูลภาคสนาม (Field Work Study) โดยวิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-dept Interview) กับบุคคลที่เกี่ยวข้องกับประเด็นการวิจัย ซึ่งมีวิธีดำเนินการวิจัยดังต่อไปนี้

1 ขั้นตอนการรอบในการวิจัย

ขั้นแรกได้กำหนดกรอบเนื้อหาในการวิจัยให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ โดยให้อยู่ในกรอบเนื้อหา 3 ส่วน ประกอบด้วย แนวทางการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ สภาพและปัญหาของแหล่งท่องเที่ยวปราสาทหินวัดภู แขวงจำปาสัก สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว และวิเคราะห์แนวทางส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของปราสาทหินวัดภู แขวงจำปาสัก สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวตามแนวพระพุทธศาสนา เป็นประเด็นหลักในการศึกษาครั้งนี้

2 ขั้นศึกษารวบรวมข้อมูล

2.1 ศึกษาและรวบรวมข้อมูลภาคเอกสาร (Documentaries)

ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลเอกสารดังต่อไปนี้ 1 ศึกษาและรวบรวมข้อมูลปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539 โดยมุ่งศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับ หลักธรรมคำสอนเรื่องบทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาชุมชน 2 ศึกษาและรวบรวมข้อมูลทุติยภูมิ ได้แก่ วรรณคดีภาพพระไตรปิฎก เอกสาร ตำรา บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งข้อมูลจากอินเทอร์เน็ต เป็นต้น ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ในประเด็นที่เกี่ยวกับบทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาชุมชน เป็นประเด็นหลักของการวิจัย

3 ศึกษาและรวบรวมข้อมูลภาคสนาม (Field Work Study)

การศึกษาและรวบรวมข้อมูลภาคสนาม เป็นการศึกษารวบรวมข้อมูลโดยใช้วิธีการสังเกต และสัมภาษณ์ประชากรกลุ่มเป้าหมาย ประกอบด้วย 6 กลุ่ม ดังต่อไปนี้

3.1 ผู้บริหารภาครัฐ ในฐานะที่มีส่วนส่งเสริมการท่องเที่ยวปราสาทวัดภู จำนวน 2 คน

3.2 ประชาชนในหมู่บ้านหนองสา แขวงจำปาสัก ในฐานะผู้ที่อยู่ในพื้นที่วิจัย จำนวน 5 คน

3.3 บุคลากรการท่องเที่ยวแขวงจำปาสัก ในฐานะเป็นผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวในปราสาทวัดภู จำนวน 2 คน

3.4 พระสงฆ์ ในฐานะที่มีความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์เชิงพุทธ จำนวน 3 รูป

3.5 นักท่องเที่ยวชาวลาว จำนวน 5 คน

3.6 นักท่องเที่ยวต่างชาติ จำนวน 5 คน รวมประชากรที่ให้ข้อมูล 22 รูป/คน โดยมีขั้นตอนในการศึกษารวบรวมข้อมูลภาคสนาม ดังต่อไปนี้

3.6.1 สำรวจบริบทพื้นที่วิจัย

3.6.2 ขออนุญาตเจ้าของพื้นที่และผู้เกี่ยวข้องเก็บข้อมูลศึกษาล่วงหน้า

3.6.3 กำหนดประเด็นที่จะเก็บข้อมูล

3.6.4 สร้างและตรวจสอบเครื่องมือ คือ การสร้างแบบสัมภาษณ์ ให้ผู้เชี่ยวชาญช่วยตรวจสอบความถูกต้องและเหมาะสมของเครื่องมือ

3.6.5 นัดกลุ่มเป้าหมายเพื่อเก็บข้อมูลการวิจัย

3.6.6 เตรียมความพร้อมของเครื่องมือและอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้อง เช่น แบบสัมภาษณ์ แบบบันทึกการสังเกต เครื่องบันทึกเสียง กล้องถ่ายรูป เป็นต้น

3.6.7 ลงมือเก็บข้อมูลในพื้นที่กับประชากรกลุ่มเป้าหมาย

3.6.8 รวบรวมและตรวจสอบข้อมูล

4 ขั้นตรวจสอบข้อมูล

หลังจากที่ได้ศึกษาและรวบรวมข้อมูลเอกสารและข้อมูลภาคสนามแล้ว นำข้อมูลมาทำการตรวจสอบความเที่ยงตรงของข้อมูล ส่วนข้อมูลใดที่ขาดความชัดเจนก็กลับไปรวบรวมใหม่ และตรวจสอบว่าข้อมูลที่มีอยู่เพียงพอต่อการวิเคราะห์และตอบปัญหาการวิจัยหรือไม่ ส่วนใดที่ยังไม่พอสำหรับการวิเคราะห์และตอบปัญหาการวิจัยก็กลับไปรวบรวมข้อมูลเพิ่มเติม จากนั้นจึงนำมาจัดระเบียบข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย

สรุปผลการวิจัย

1 วิธีการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ปราสาทหินวัดภู

วิธีการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ปราสาทหินวัดภูการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์เป็นการท่องเที่ยวที่ได้รับความนิยมในสังคมปัจจุบันทำให้รายได้จากการท่องเที่ยว แต่ก็มีส่วนเสีย เช่น ได้มีนักท่องเที่ยวบางคนไม่เข้าใจในสถานที่ท่องเที่ยว ดังจะได้กล่าวถึงต่อไปนี้

1.1 การปลูกจิตสำนึก

โดยเน้นทางคุณธรรม ศีลธรรม เพราะถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นของชีวิตมนุษย์ เช่น ความซื่อสัตย์สุจริต ความเสียสละความรักใคร่สามัคคีในกลุ่มความซื่อสัตย์ มีจิตใจช่วยเหลือซึ่งกันและกัน วัฒนธรรมทางจิตใจ หรือวัฒนธรรมที่ไม่เกี่ยวกับวัตถุ เป็นแบบแผนในการดำรงชีวิต และเป็นแบบอย่างของการปฏิบัติหรือแนวทางแห่งความคิดความเชื่อในอุดมการณ์ และนักท่องเที่ยวต้องตระหนักถึงความสำคัญของปราสาทหินวัดภู

1.2 การมีส่วนร่วมของภาครัฐ

การให้บริการด้านการท่องเที่ยวที่คาดว่าจะมีขนาดใหญ่ขึ้นตามแนวโน้มมูลค่าเศรษฐกิจของภูมิภาค และแหล่งท่องเที่ยวภายในประเทศอาเซียน นอกจากนี้รัฐบาลยังได้เข้ามาช่วยเหลือทางด้านงบประมาณเพื่อนำมาบูรณปฏิสังขรณ์หรือซ่อมแซมปราสาทหินวัดภูอยู่เสมอ และรัฐบาลได้เขามารักษาความปลอดภัยแก่นักท่องเที่ยว

1.3 เอกชนได้มีการส่งเสริมการท่องเที่ยว

ทรัพยากรการท่องเที่ยว จำเป็นต้องได้รับการจัดการด้านสิ่งแวดล้อมควบคู่ไปด้วย โดยป้องกัน และลดสาเหตุ ที่อาจทำให้เกิดปัญหามลพิษ เจ้าของพื้นที่ และผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งหมด ได้แก่ ผู้ประกอบการ นักท่องเที่ยว สถาบันต่างๆ ในสังคม องค์กรประชาชน และประชาชนในท้องถิ่น ต้องร่วมมือกันในการอนุรักษ์รักษาสภาพ ไม่ทำลาย หรือสร้างความเสียหายแก่ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในปราสาทหินวัดภู

1.4 การมีส่วนร่วมของศาสนา

ซึ่งจะก่อให้เกิดการท่องเที่ยวแบบเกื้อกูล พุทธศาสนา ซึ่งเป็นผู้นำในการพัฒนาจิตใจ เป็นผู้นำทางด้านพิธีกรรม และเป็นผู้ระดมทุนในการการบูรณปฏิสังขรณ์ อบรมสอนปลูกจิตสำนึกให้ประชาชนรู้จัก

การอนุรักษ์วัฒนธรรม และเพื่อให้ประชาชนมีสุขภาพจิตดี คือจิตใจที่มีคุณธรรม ได้แก่ มีเมตตา กรุณา มุทิตาต่อนักท่องเที่ยว มีศรัทธา และมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และยังมีกระบวนการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ปราสาทหินวัดภู ปัจจุบันกระบวนการท่องเที่ยวปราสาทหินวัดภูได้มีการจัดอบรมบุคลากรให้มีความพร้อมทางด้านความรู้ความสามารถ นอกจากนี้ยังได้ส่งเสริมบุคลากรสุขภาพกาย สุขภาพจิต และมีวินัยในการให้บริการแก่นักท่องเที่ยว

2. กระบวนการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์

2.1 กายภาพ (กายภาวนา) เป็นการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในปราสาทหินวัดภูซึ่งช่วยให้ประชาชนได้เห็นความสำคัญของศิลปวัฒนธรรมประเพณีของแต่ละท้องถิ่นที่เดินทางไปถึง ซึ่งเปรียบเสมือนการทำให้เกิดความเข้าใจอันดีระหว่างประชาชนและมีส่วนในการเสริมสร้างสัมพันธไมตรีความเข้าใจอันดีระหว่างเจ้าของประเทศและผู้มาเยือน เช่น การให้ การต้อนรับตามประเพณีลาวการช่วยเหลือ นักท่องเที่ยวการจัดการเทศกาลและประเพณีต่าง ๆ นอกจากนี้ การท่องเที่ยวทำให้รับทราบถึงอารยธรรมที่แตกต่างออกไป โดยจะต้องไม่ทำลายสภาพแวดล้อมทางกายภาพ

2.2 กระบวนการจัดการและวินัยของนักท่องเที่ยว (ศีลภาวนา) ซึ่งเป็นกรอบและเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม ช่วยชักนำให้คนประพฤติศิลป ภูมิปัญญา และเครื่องมือสำหรับส่งเสริมความสามัคคีกลมเกลียวและความเป็นปึกแผ่นในหมู่ประชาชนในพื้นที่ใกล้เคียง ทางวัดภูได้มีการจัดอบรมคุณสมบัติให้แก่เจ้าหน้าที่ให้ยึดหลักศีลธรรมในการให้คำปรึกษา และความสะอาดแก่นักท่องเที่ยว มีการสร้างระเบียบกฎเกณฑ์ และข้อปฏิบัติสำหรับบุคลากรด้านการท่องเที่ยวและระบอบของนักท่องเที่ยวเพื่อควบคุมการท่องเที่ยวแบบเกื้อกูลต่อปราสาทหินวัดภู

2.3 จิตสำนึกด้านสิ่งแวดล้อม (จิตภาวนา) เป็นการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในปราสาทหินวัดภูด้านการปลูกฝังจิตสำนึกด้านสิ่งแวดล้อม เป็นส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในปราสาทหินวัดภูทางประเพณี วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับหลักของการดำเนินชีวิตในสังคม และส่วนใหญ่เป็นเรื่องของจิตใจ โดยเน้นทางคุณธรรม ศีลธรรม เพราะถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นของชีวิตมนุษย์ นอกจากนี้ยังมีวิธีการดังต่อไปนี้

2.3.1 มีจิตสำนึกหวงแหนความเป็นความเป็นมรดกของชาติอันเป็นตัวแทนของการพัฒนาทางด้านวัฒนธรรม สังคม ศิลปกรรม วิทยาศาสตร์ อุตสาหกรรมในประวัติศาสตร์ของมนุษย์ของชาติและชาวโลก

2.3.2 ปลูกจิตสำนึกให้ตระหนักคุณค่าอันมหาศาลของปราสาทหินวัดภูสำหรับคนจำปาสักและชาวโลกเพราะว่าปราสาทหินวัดภูเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงอารยธรรม อันโดดเด่นของประเทศ

2.3.3 ปราสาทหินวัดภูมีผลดีต่อเศรษฐกิจซึ่งมีความสำคัญต่อคนลาวและชาวโลก โดยเฉพาะประชาชนบ้านหนองสาเมื่อนักท่องเที่ยวเข้ามาเที่ยวมีจำนวนเพิ่มขึ้น ซึ่งทำให้ชีวิตการเป็นอยู่ในด้านเศรษฐกิจมีการขยายตัว เช่น มีร้านค้าของที่ระลึก ร้านอาหาร โรงแรม เพิ่มมากขึ้นจนทำให้ชีวิตการเป็นอยู่ของชาวบ้านหนองสาวันยังมีความเจริญเติบโตขึ้นตามลำดับ

2.4 ให้ความรู้และข้อมูลแก่นักท่องเที่ยว (ปัญญาภาวนา เป็นการศึกษาวัฒนธรรมดังกล่าว ทำให้นักท่องเที่ยวเกิดความรู้ใหม่ๆ ไม่ว่าจะเป็นวิถีการดำรงชีวิตของประชาชนชาวบ้านหนองสา บุญประเพณี ประจำปีของปราสาทหินวัดภู

อภิปรายผลของการวิจัย

การท่องเที่ยวปราสาทหินวัดภู ได้แก่ ความเจริญก้าวหน้าทางด้านสถาปัตยกรรมอันโดดเด่น ทางด้านศิลปกรรม ประวัติศาสตร์ การสร้างบ้านแปลงเมือง และระดับวิถีชีวิต นอกจากนั้นยังมีแรงจูงใจที่หลากหลายในการที่จะเข้ามาท่องเที่ยวปราสาทหินวัดภู เช่น เพื่อแสวงหาความสุขทางด้านจิตวิญญาณอย่างการเดินทางไปทำบุญไหว้พระ ได้เห็นได้สัมผัสกับวัฒนธรรมของปราสาทหินวัดภู และยึดครองประเพณี ชีวิตการเป็นอยู่ของคนในแขวงจำปาสัก การบูชาศาสนาสถานวัดเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต การประพฤติปฏิบัติของสมาชิกในสังคมเพราะเหมือนกับการสมาทานกุศลธรรม เพื่อให้อยู่เย็นเป็นสุข ทั้งต่อตนเองและสังคมเพราะเชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในปราสาทหินวัดภู การเฝ้าระวังสภาพปัญหาของปราสาทหินวัดภูปัจจุบัน แม้ว่าจะเป็นสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญ แต่ก็มีความเสี่ยงภัยมาก ซึ่งมีสาเหตุมาจากหลายปัจจัยเกิดจากธรรมชาติ เช่น สภาพอากาศ คือ น้ำฝนปริมาณมาก สภาพอากาศ โบราณสถานที่มีพืชขึ้นอยู่ เกิดความเสียหายจากการกระทำของสัตว์ได้หลายทาง เช่น วัว ควาย แพะ แกะ และสาเหตุจากมนุษย์ การทำลายโบราณสถานจากการกระทำของมนุษย์ เป็นสาเหตุที่สำคัญและร้ายแรงที่สุด รัฐได้ออกกฎหมายระเบียบบังคับการลักลอบขุดโบราณสถาน รณรงค์ให้ประชาชนและนักท่องเที่ยวช่วยกันป้องกันมลภาวะสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ เช่น ขยะ น้ำเสีย ควัน และสารพิษจากครัวเรือน ไม่อนุญาตให้มีการซ่อมแซมโบราณสถานที่ไม่ถูกต้องตามหลักวิชาการออกระเบียบกฎหมายเพื่อให้เอื้อต่อการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์มีประกาศให้ทราบทั่วถึงกัน

นักท่องเที่ยวและประชาชนบางคนยังไม่เข้าใจ หรือขาดความรู้ความเข้าใจในการอนุรักษ์ต้นไม้และพืชพรรณซึ่งมีประชาชน หรือนักท่องเที่ยวบางคนไปเด็ดดอกจำปาที่อยู่ริมทางเดินขึ้นไปปราสาทหินวัดภู ซึ่งทำให้ต้นไม้ขาดความสวยงามและขาดความสมบูรณ์แบบ ดังนั้น เป็นสิ่งที่เราทุกคนต้องช่วยกันปกป้องรักษาไม่ว่าจะเป็นประชาชนหรือนักท่องเที่ยวต้องเอาใจใส่ช่วยกัน ผลรวมของทุกสิ่ง ซึ่งเป็นความเจริญงอกงามที่สังคมได้ทำไว้ หรือได้ส่งสมมาจนถึงบัดนี้ ซึ่งจะเป็นพื้นฐานของความเจริญงอกงามต่อไป พระสงฆ์ได้อบรมให้ประชาชนมีความซื่อสัตย์ มีจิตใจช่วยเหลือซึ่งกันและกัน วัฒนธรรมทางจิตใจ หรือวัฒนธรรมที่ไม่เกี่ยวกับวัตถุ เป็นแบบแผนในการดำรงชีวิต และเป็นแบบอย่างของการปฏิบัติหรือแนวทางแห่งความคิดความเชื่อในอุดมการณ์ ศิลธรรมจรรยาธรรมนิยม ประเพณี ปรัชญา กฎหมาย จำเป็นต้องได้รับการจัดการด้านสิ่งแวดล้อม โดยป้องกัน และลดสาเหตุที่อาจทำให้เกิดปัญหามลพิษ เจ้าของพื้นที่ และผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งหมด ได้แก่ ผู้ประกอบการ นักท่องเที่ยว สถาบันต่างๆ ในสังคม องค์กรประชาชน และประชาชนในท้องถิ่น ต้องร่วมมือกันในการอนุรักษ์

ข้อเสนอแนะ

1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

- 1.1 ภาครัฐควรนำผลการวิจัยไปใช้เป็นนโยบายหลักด้านการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์แนวพุทธเข้าไปใช้ในหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว
- 1.2 หน่วยงานด้านการท่องเที่ยวควรนำผลการวิจัยไปใช้เป็นยุทธศาสตร์การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในปราสาทหินวัดภู
- 1.3 องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นควรนำหลักการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์แนวพุทธเข้าไปใช้ในองค์กร
- 1.4 ภาครัฐควรให้ความสำคัญในการส่งเสริมช่องทางการสร้างงาน และสร้างอาชีพเกี่ยวกับการท่องเที่ยวแก่ประชาชนในท้องถิ่นให้มากขึ้น
- 1.5 พระสงฆ์ควรมีส่วนร่วมในการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ และนำหลักธรรมมาประกอบในการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ให้มากยิ่งขึ้น

2 ข้อเสนอแนะปฏิบัติการ

- 2.1 หน่วยงานปราสาทหินวัดภูควรมีการเสริมสร้างกลุ่มจิตสาธารณะเพื่อการท่องเที่ยวให้หลากหลายกลุ่มมากยิ่งขึ้น เพื่อรองรับนักท่องเที่ยวที่หลากหลายที่จะมาท่องเที่ยวในปราสาทหินวัดภูอนาคต
- 2.2 ภาครัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรจัดทำแผนการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ปราสาทหินวัดภูทั้งระยะสั้นและระยะยาว เพื่อเป็นฐานในการรองรับนักท่องเที่ยวในอนาคต
- 2.3 หน่วยงานปราสาทหินวัดภูควรมีการพัฒนาศูนย์บริการนักท่องเที่ยวและมีการพัฒนาบุคลากรด้านการท่องเที่ยวให้มีประสิทธิภาพอยู่เสมอ
- 2.4 หน่วยงานปราสาทหินวัดภูควรมีการเพิ่มการเฝ้าระวังสภาพปัญหาและภัยคุกคามแหล่งท่องเที่ยวรวมทั้งศึกษาแนวทางการอนุรักษ์แหล่งท่องเที่ยวให้มีความยั่งยืนต่อไป
- 2.5 พื้นที่ปราสาทหินวัดภูควรมีการพัฒนาและเสริมสร้างระบบการรักษาความปลอดภัยแก่นักท่องเที่ยวให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เพื่อสร้างความมั่นใจให้กับนักท่องเที่ยว

3 ข้อเสนอแนะวิจัยครั้งต่อไป

- 3.1 ควรมีการศึกษาวิจัยทางด้านการอบรม ปลุกจิตสำนึกให้ประชาชนและนักท่องเที่ยวรู้จักคุณค่าโบราณสถาน และสิ่งก่อสร้างที่บรรพบุรุษได้สร้างไว้
- 3.2 ควรมีการศึกษาวิจัยการอนุรักษ์ทางด้านศิลปะวัตถุต่างๆของปราสาทหินวัดภู
- 3.3 ควรมีการศึกษาวิจัยการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมเข้ามาบริหารแหล่งท่องเที่ยวในปราสาทหินวัดภู
- 3.4 ควรมีการทำวิจัยเกี่ยวกับการส่งเสริมศักยภาพด้านการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์แนวพุทธให้มากยิ่งขึ้น

3.5 ควรมีการทำวิจัยเกี่ยวกับการอนุรักษ์วัฒนธรรมและจารีตประเพณีอันดีงามให้คงอยู่สืบ

ต่อไป

เอกสารอ้างอิง

กระทรวงแถลงข่าวและวัฒนธรรม, แผนการคุ้มครองพื้นที่มรดกทางด้านวัฒนธรรมจำปาสักรับรองเอาอย่าง
เป็นทางการโดยรัฐบาลสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว, เวียงจันทน์ : รัฐบาลสาธารณรัฐ
ประชาธิปไตย ประชาชนลาว กระทรวงแถลงข่าวและวัฒนธรรม, ๑๙๙๘

สำนักโบราณคดี กรมศิลปากรกระทรวงวัฒนธรรม, แนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานสำหรับพระสงฆ์,
กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, ๒๕๕๐

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, “มรดกวัตถุ : พื้นผอยามรดกยุคอาณานิคมสมัยอินโดจีนของฝรั่งเศส” [ออนไลน์], 2559
(อ้างเมื่อ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๖๐) จาก <http://lek-prapai.org/home/view.php?id=5010>